

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

55) Մարիա Կուրեղի—«Մի մանկան հոգու պատմութիւն», վէպիկ
մ'չ մանուկների համար. ռուսերէնից թարգմանեց Յ. Վ., Վաղարշապատ,
1902, 354 էր. 8⁰, գինը 1 ռուբլի:

Անցեալ ամառ, խօսելով «Մուրճի» մէջ Ֆարրարի «Բարոզ-
ների» թարգմանութեան մասին, մենք ախտահարեցինք այն աշ-
խատանքը, այն ծախսերը, որոնք գործադրուած էին մի այդպի-
սի գիրք հրատարակելու համար. էջմիածնի այժմեան վարիչ-
ները մի ահագին աղմուկ բարձրացրին մեր այս նկատողու-
թեան առիթով. Այսօր էլ շարունակում է այդ աղմուկը և,
կրկին, դեռ էլի կը շարունակուի. Բայց մի կողմից կուրծք ծե-
ծելով, օձիք պատռելով, էջմիածինը միւս կողմից մի աւելորդ
փաստ էլ տուեց մեր ձեռքը, որ ապացուցանում է այն, ինչ
մենք էինք ասել, այն, որ Հայաստանեայց եկեղեցու հարազատ
դասակ կոչուելու մենաշնորհը վայելող մարդիկ բոլորովին ան-
ընդունակ են գրական փոքր ի շատէ կարգին գործ կատարե-
լու. Այդ փաստը հէնց այն վէպիկն է, որի վերնագիրը դրինք
վերեւում. Եւ մենք, նախ քան այդ գրքի մասին խօսելը, պիտի
կրկնենք այն, ինչ ասել ենք Ֆարրարի «Բարոզների» առիթով.
ախտոս աշխատանք, ախտոս ծախսեր...

Բանից դուրս է դալիս որ էջմիածնում կարելի է հրատա-
րակել մի ամբողջ գիրք ոչ թէ այն պատճառով, որ այդ գրքի
հարկաւորութիւնը շատ ակնհայտ է, այլ միայն այն պատճառով,
որ նրա մէջ մի քանի անատամ յարձակումներ կան էջմիած-
նեցիների համար այնքան ատելի առաջադիմականների դէմ.
Թարգմանութեան շարժառիթը այնքան բովանդակութիւնը չէ
եղել, որքան գրքի ճակատին դրուած հետեւեալ նախաբանը, որ
անգլիացի հեղինակը ուղղել է գիտութեան հաւատացող մարդ-
կանց.

Այս գիրքն ուղղում է այն մեծամիտ լառաջադիմականներին, որոնք թէ իրենց վարդապետութեամբ և թէ օրինակով նպաստում են մանուկներին անհաւատ կրթելու անազնի գործին, և որոնք, տարածելով Ֆրանսիայից փոխ առած անաստուածական դադափարները—ձգտում են արմատիկ անել մանկական հոգուց տարրական դպրոցներում և միտ բոլոր դրադիտութեան սեղերում Սատուծոյ ճանաչողութիւնը և սէր առ Սատուած, որ ազնիւ քննաքնի միակ, ճշմարիտ հիմքերն են, որով պատճառ են դառնում մարդասպանութիւնից առաւել զարհուրելի յանցանքիւ։

Կարգալով այս տողերը, ամենից առաջ մենք հարց ենք տալիս. որքան ուղիղ է հեղինակի ասածը մեզ, հայերիս, վերաբերմամբ։ Ո՞վ է մեզանում այդպիսի մտքեր քարոզել, մանաւանդ ո՞վ և որտեղ է գործադրել «Ֆրանսիայից փոխ առած անաստուածական դադափարները»։ Եթէ մեզանում կայ մէկ ու կէս դպրոց, այդտեղ, փառք Աստուծու, հայ կղերականութեան շնորհիւ «աստուածաբան դադափարները» այնպիսի առատութեամբ են մատակարարուում, որ աշակերտները սովորական աշակերտներ չեն, այլ տիրացուներ։ Ի՞նչն է պակասում այդ դպրոցներում. աստուածաբանութիւն, կրօնի դասերը։ Էլ ինչու, ո՞ւմ համար է թարգմանուած այս գիրքը։—Հէնց այնպէս, առաջադիմականներին խայթելու համար։ Այսպիսի երկխոսական գործի համար՝ էջմիածնում գործողները ունեն և՛ միջոց, և՛ աշխատելու յօժարութիւն, իսկ աւելի լուրջ, կարգին, վայելուչ աշխատութիւնների վերաբերմամբ նրանք մատնուած են մի անկարողութեան և ամլութեան, որի նմանը միայն հայ վարդապետների մէջ կարելի է որոնել։

Երեխայական գործ ստացինք։ Եւ իբրաւ, անգլիացի հեղինակի այդ արտագրութիւնը, որի նպատակն է ոչնչացնել առաջադիմութիւնը և գիտութիւնը, ինքն ըստ ինքեան մի շատ պերճախօս ապացոյց է, որ բարեհոգի պահպանողականութիւնը միայն իր անկարողութիւնից և ապիկարութիւնից է իր հին ատամները կրճտացնում։

Թարգմանիչը—ի հարկէ, ոչ թէ հայ թարգմանիչը—անգլիացի հեղինակին անուանում է «յայտնի գրող»։ Մենք չը գիտենք թէ որքան ճիշտ է այս տիտղոսը։ Բայց «յայտնի գրող» խօսքերը դեռ շատ բան չեն ասում։ Եայտնի գրող էր, օրինակ, և Կայիօվը։ Մարիա Կորեկիի միայն այս գործն ենք տա հարգում. և եթէ նա «յայտնի գրող» անուն վաստակել է այս տեսակ գործերով, պէտք է շատ ափսոսանք, որ այդպիսի թիւրիմացութիւններ էլ են պատահում գրականութեան մէջ։

Ջնջենք, դէն գցենք նրա նախաբանը. երեւակայնք թէ նա չը կայ, չէ էլ գրուած։ Ի՞նչ է Կորեկիի վէպը իբրեւ մի գեղարուեստական գրուածք։

Եղել է չէ եղել Անգլիայում մի դազան մարդ, միտոր Վելլիսուրտ անունով: Այդ մարդը դազան է ոչ թէ այն պատճառով, որ առհասարակ լինում են դազան մարդիկ, այլ սոսկ այն պատճառով, որ նա աշատուած է, այսինքն հաւատում է միայն գիտութեան, քրիստոնեայ չէ: Եւ ահա այդ հանգամանքը ինչ է դարձրել այդ մարդուն. նա կսամոլ է, չէ սիրում բնութիւնը, չէ սիրում իր կնոջը, նոյն իսկ չէ հասկանում որ իր փոքրիկ եւրեխային հարկաւոր է հանգստութիւն, որ նրան չէ կարելի կեղեքել, տանջել, սպանել:

Լիօնէլ է այդ երեխայի անունը. տառն և մէկ տարին նոր մտած մի մանուկ, որի միջոցով հեղինակը կեղեքում է ընթերցողին, մորթում է նրան մի բութ դանակով: Ամբողջ պատմութեամբը այդ երեխայի դատարարակութեան շուրջն է պտտում: Հայրը երեխային հեռու է պահում կրօնից, աւելի ձիշտ ստած, տալիս է նրան մի կրթութիւն, որ այդ 10 տարեկան խեղճին պիտի պարզ ու աշխարայ սովորեցնէ թէ սուտ է ամեն մի կրօն: Եւ ահա այդ դատարարակութեան հետեւանքը. Լիօնէլը մի վտիտ, չորացած երեխայ է, հալւում մաշւում է օր օրի վրայ: Ո՛րքան սոսկալի է անհաւատութիւնը: Հեղինակը օրտառուներ է թափում, Ֆրանսիայից է փոխ առնում այս սպանիչ մեթօդը: Եթէ այսպէս է աստուածալիտ, կրօնասէր Անգլիայում, ապա ինչ պէտք է լինի Ֆրանսիայում, անառտուածութեան հայրենիքում: Օ՛, Մարիա Կորեւլին առանց այլեւայլութեան, առանց դէս ու դէն նայելու ասում է որ Ֆրանսիայում մանուկները «գողեր, մարդասպաններ, անդաւմներ» են դառնում (կր. 68): Խեղճ Ֆրանսիա. երբ միանգամից այդպէս է վկայում քո մատին Վյայտնի գրողը անգլիացին և մանաւանդ երբ այդ Վյայտնի գրողին խօսքերը հայերէնի են փոխադրում Արարատի ստորոտում, Հայաստանեայց հարազատ զաւակի ձեռքով, դա արդէն մի պարզ ապացոյց է, որ դու միայն և միմիայն գողերի ու մարդասպանների հայրենիք ես: Տեսնում ես, Զօլաների, Բերտըլոնների, Բընամների հայրենիք, տեսնում ես, մենք, ազէտ ասիացիներս անգամ, հասանք այն իմաստութեան, որ պէտք է վատաբանել քեզ, զգուշ քեզանից. քո կրթութիւնը, քո լուսաւորութիւնը թոյն է միայն, որովհետեւ գողեր և աւաղակներ է պատրաստում, մինչդեռ մենք, որ Մարիա Կորեւլիի բեցեպտով ենք դատարարակւում, ոչ գող ունենք մեր մէջ, ոչ աւաղակ. մի հատ ունգամ..

Զարմանալի անհաշտ է Մարիա Կորեւլին անհաւատների հետ: Գոնէ նա չնորհ անէր այդ անհաւատներից հէնց գոնէ մի հատին արտաքին չենք ասում գեղեցիկ, այլ փոքր ի շատէ

տանկլի կերպարանք տալ Ամենքը տգեղ, սև սատանաներ են. տգեղ է Լիօնէլի հայրը, տգեղ է նրա անաստուած «ուսուցչապետը», թէև վերջում հաւատացողի պէս մի բան է դառնում Դրա փոխարէն ինչ սիրուն են հաւատացողները. կատարեալ հրեշտակներ: «Յայտնի գրողը», ինչպէս երեւում է, պատրաստ կը լինէր բոլոր անհաւատներին խորովել կրակի վրայ...

Բայց մենք հետեւենք Լիօնէլին: Այս տասնամեայ մանուկը միշտ պարտաւորուած է տանը նստել, պարապել անվերջ, որովհետեւ հայրը կամենում էր որ նա գիտութեան մարդ դառնայ: Հեղինակը քափու կրակ կտրած նկարագրում է ընտելեան սքանչելիքները, ամբողջ հովուերգութիւններ է գրում, որպէս զի ցոյց տայ թէ անհաւատ հայրը որպիսի զաղանութեամբ էր վարւում իր որդու հետ, թոյլ չը տալով, իր անհաւատութեան պատճառով, որ երեխան հանգստանայ, ընտելեան բարիքները վայելէ: Եւ Լիօնէլը սովորում է, անվերջ սովորում, այդ է պատճառը, որ նա մի կմախք է, մի կենդանի մեռել: Ինչեր է նա սովորում: Երեւակայել անգամ սարսափելի է: Դեռ նոր է նա. մտել 11 տարեկան հասակը, բայց տեսէք թէ ինչ ծրագրով է նա ուսում ստացել:

1. Փթա և եղիպտական դիցարանութիւն.
2. Բրահմա, Վիշնու և հնդկական դիք.
3. Քաղդէական և փրնիկեցոց հաւատալիքները.
4. Յունական և հռոմէական աստուածներ.
5. Բուդդա և բուդդայականութիւն.
6. Վեմֆույլոս և չինական աղանդներ.
7. Մեկսիկացոց դիցարանութիւն.
8. Օդին և սկանդինաւեան հաւատալիքներ.
9. Մահմեդականութիւն և Ղուրան.
10. Թալմուդ և հրէական ասանդութիւններ.

11. Քրիստոս և քրիստոնէական դիցարանութեան աստիճանաբար զարգացումը յունական և հռոմէական հեթանոսութեան տերակների վրայ.

12. Դրական փրկիստութիւն և անխառն բանականութիւն, աղագոյցանելով, որ այս բոլոր հաւատները ոչ մի զրական հիմք չունեն, այլ միայն մարդկութեան իմացական զարգացման խափանարար են հանդիսանում:

Եւ երեխան, ի հարկէ, պիտի տանջուի: Բայց տանջւում է նա ոչ թէ իր հասակին այդքան անհամարատասխան մի մտաւոր բնոյ ծանրութեան տակ, այլ զլուսաբապէս այն պատճառով, որ նրա մանկական հոգին որոնում է արեղերքի աստղծագործութեան պատճառը, այն էակը, որ ամեն ինչ այդպէս զարմանալի կերպով կարգադրել է: Հեղինակը ուղարկում է նրան մի հրեշտակ, որ բայ է անում նրա աչքերը: Դա գիւղի եկեղեցու սաղմոսասացի փոքրիկ աղջիկն է, մի, ինչ ասել կ'ուզի,

շատ գեղեցիկ դէմքով երեխայ, Լիօնէլը լսում է նրա և նրա ծերունի հօր խօսքերը երկնքում ապրող Աստուծու մասին և սկսում է կամայ-կամայ գտնել իր սրտնածը: Շատ գեղեցիկ, թող այդպէս էլ լինի, թող 11 տամայ փրկսովան իր մտքի մէջ դարգացնէ այդ նոր յայտնագործութիւնը, թող այդպէս մեծանայ, կրթուի և դառնայ հասարակութեան մի պիտանի անդամ:

Այդպէս էք դուք սպասում: Բայց այդպէս չէ վճռել հեղինակը: Տալով իր պատմութեան մի այդպիսի բնական ընթացք, ինչպէս նա կարող կը լինէր կախաղան հանել գիտութիւնն էլ, անհաւատութիւնն էլ, Ուստի նա սկսում է կեղեքել իր Լիօնէլին և դուք ականատես էք մի շարք արհեստական սարսափներ, Նախ և առաջ Լիօնէլի մայրը թողնում է ամուսնուն, թողնում է իր զաւակին և հեռանում է տանից: Բանից դուրս է գալիս որ այդ կնոջն էլ խելքից հանել է... Իրենքը պիտանեան մամանակ կար, մի ժամանակ, երբ կանայք հաւատ ունէին: Այժմ ծնուել է նեղ և դրա անունն է Իրեն: Այս այդ Նեոի գոհոյ դարձած մայրը ուզում է վերջին անգամ տեսնել իր երեխային: Տեսարանը ուղղակի զզուեցնող է. այդ մայրն էլ մի հրէշ է, նա տեսնում է որ խեղճ երեխան այս տան մէջ միայն իրան է սիրում, բայց ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձնում նրա վրայ, ընդհակառակն, լուսնի լոյսը ընկած է Լիօնէլի վրայ և մօրը թւում է թէ դա մի մեռած երեխայ է և այդպէս էլ ասում է. «Լիօնէլ, դու մեռածի նման ես: Եւ դուրս է գնում, հեռանում, թէ և երեխան կանչում էր նրան:

Այնուհետեւ, Լիօնէլը տեսնում է մի մարդ, որ ինքն իրան խեղդել էր: Այնուհետեւ մեռնում է սաղմոսասացի աղջիկը: Այնուհետեւ Լիօնէլն էլ վճռում է իրան սպանել: Այնուհետեւ նա նամակներ է գրում հօրը և ուսուցչին. վերջինիս նա խնդրում է ուրիշ երեխաների հետ պարապելիս այնպէս անել որ նրանք հասկանան թէ կայ Աստուծո՛ւ: Այնուհետեւ նա մետաքսեայ ժապաւէնը կախում է առաստաղից և վիզը անցկացնելով նրա մէջ, խեղդում է: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ նրա հայրը, իբրեւ անհաւատ, իբրեւ գիտութեան նուիրուած մարդ, ոչինչ ցաւ չէ զգում, մի կաթիլ արտասուէք չէ կաթեցնում իր փոքրիկ երեխայի դիակի առաջ: Լիօնէլին թաղում են սաղմոսասացի աղջկայ կողքին և վէպը, ի մեծ թեթեւութիւն ընթերցողի, վերջանում է:

Վերջացաւ վէպը, բայց ինչ նա ցոյց տուցւոյ Հեղինակը, նրա նման մտածող մարդիկ հրճուանքի մէջ են. նրանք զիտնն որ անպատճառ ցոյց տուին թէ ինչ սոսկալի դժբախտութիւն է

առաջագիմութիւնը, մանաւանդ գիտութիւնը, Բայց այդ չին-
ծու, արհեստական պատմութիւնը, այդ դիտմամբ խտացրած
դոյները, այդ բարեպաշտական քարոզը ինչ կարող են ապա-
ցուցանել—Միայն մի ֆանատիկոսական ատելութիւն դէպի
մարդկային առաջագիմութիւնը, և մենք, ճշմարիտ, չենք զրո-
նում մի առանձին տարրերութիւն մեր ըստարներում գիտու-
թիւնը հայհոյող մի տգէտ ասիացու և անգլիացի «յայտնի գրո-
ղի» հետ:

Բաւական է մի թեթև քննական հայեացք, որ «յայտնի
գրողի» այս չէնքը փութի խաղաթղթերից կազմուած տնակի
պէս: Մանկավարժութիւնը, խելացի, բնական դաստիարակու-
թիւնը, առողջապահութիւնը, մի խօսքով գիտութիւնը մշակել
և ծաղկեցրել են ոչ թէ սաղմոսասացները, ոչ նոյն իսկ քահա-
նաները, վարդապետները, անդամ եպիսկոպոսները, այլ այն իսկ
առաջագիմականները, որոնց այնքան անխնամ է Մարիա Կո-
րելլին: Երեխայի հողին հանելը, երեխային մեքենայ դարձնելը
այն իսկ սիստեմն է, որ հնարել և դործադրում էին սաղմոսա-
սացները և տիրացուները. մարդկային առաջագիմութիւնն էր,
որ ահադին ջանքեր գործ դնելով, մեծամեծ կոխներ մղելով
ոչնչացրեց այդ սպանիչ սիստեմը, հաստատեց նրա տեղ ընու-
թեան օրէնքներով կրթելու սիստեմը: Այդ դործը առաջ տանելը,
աւելի ևս լաւացնելը դարձեալ առաջագիմականներին է վերա-
պահուած և ոչ թէ սաղմոսասացներին: Այս մասին աւելորդ է
խօսելը. ամբողջ աշխարհը, ամբողջ պատմութիւնն է դրա
վկան:

Չենք կարող ասել թէ միտք վելիսկուրտ չէ կարող լի-
նել: Ամեն դասակարգի և ամեն դիրքերի մէջ լինում են հրէշ-
ներ, այլասեւումած անհատներ. եղել են դրանից էլ վատթար
տիպեր ոչ միայն անհատների մէջ, այլ նոյն իսկ պապական
դահի վրայ: Հէնց այդ պատճառով էլ նա, այս գաղան մարդը,
ոչինչ չէ ապացուցանում: Բայց ահա Ալֆոնս Դօգէն իր
«L' Evangeliste» վէպի մէջ դուրս է բերել կրօնական ֆանա-
տիկոսութեան առաջադրած դաստիարակչական մեթօդը և մենք
չենք կարող սարսուռ չը գդալ այդ տեսարանի առաջ, որով-
հետև նա բնական է, որովհետև նրա մէջ ինքը կեանքն է
խօսում: Առաջագիմականներն էլ հէնց այդ վէպը կարող են
ցոյց տալ դաստիարակութեան մասին խօսելու յանդգնութիւն
ունեցող «հաւատացեալներին», կարող են Դիկկենսի դժադրած
հրաշալի պատկերները ցոյց տալ իբրև հին, բարի, հաւատա-
ցող ժամանակների կրթական իմաստութեան գոհարներ:

Կրկնում ենք, ում են հարկաւոր Մարիա Կորելլիի այս

անատամ բարբաջանքները առաջադիմութեան և լուսաւորութեան դէմ—Մեր հասարակութեան համար սրանք բոլորովին անպէտք են, վնասակար են: Միայն էջմիածնի երկու ջուխտ ու մի կէնտ աստուածաբանների հացը կարող է փոքր ինչ իւզոտ դառնալ այդ ձրի զրպարտութիւններից: Հասկանում ենք պատճառը. երկխոսներին անգամ յայտնի է դարձել որ առաջադիմութիւնը կենսի է. և միայն վարդապետներն են, որ զոյում են թէ առաջադիմութիւնը մահ է իրանց համար, ուստի ուզում են մեռելութիւն և անշարժութիւն դնել աշխարհում, այնպէս որ նորից, ինչպէս հին ժամանակներում, վնասը միայն համարուի փրկութիւն: Լաւ երազներ են, և թէ միայն կատարուեն: Վիկտոր Հիւգոն ասում էր. առաջադիմութիւնը չէ կարող կանգ առնել, ինչպէս կանգ առնել չէ կարող աշխարհը:

Ահա թէ որքան անընդունակ են էջմիածնի վարիչները: Ահա թէ ինչ տեսակ մտաւոր պաշար կարող են նրանք տալ: Ճատը իր պտուղից է ճանաչւում. սրա վրայ ոչինչ աւելացնել չէ կարելի:

Մնում է յիշատակել այստեղ մի հանդամանք: Գրքի արդիւնքը յատկացրած է ճիշդացրական օգնութեան: Բայց այդ համակրելի նպատակը չէ կարող բռնել մեր ձեռքը և ծածկել այն պարզ իրողութիւնը, որ այդ գիրքը մի անօգուտ, վնասակար հրատարակութիւն է: Նա անպէտք է իբրեւ քարոզութիւն, անպէտք է և իբրեւ զեղարուեստական գրուածք:

Լ.

(3) Dr. Paul Rohrbach: „Die Bagdad bahn“, mit einer Karte, Berlin 1902. (դ-ր պ. Բորբախ «Բաղդադի երկաթուղին». 1 քարտէզով):

Արեան միջով է բարձրացել սուլթան Աբդուլ Համիդը իր կայսերական դահլը, արեան միջով է ընթացել նրա երկարատեւ թագաւորութիւնը: Սակայն միայն արիւնն ու աւերածութիւնը չեն այդ թագաւորութեան բնորոշ կողմերը: Ոչ. Սուլթան Համիդը աշխատել է և այլ ուղղութեամբ: Նա, իբրեւ իսլամի հրաւիրի, ձգտել է ազդեցութիւն ձեռք բերել ամբողջ մահմեդական աշխարհում. բացի դրանից նա աշխատել է իր երկրի հազարդակցութեան միջոցները բարւոքել: Եւ այս վերջինը կատարուել է գլխաւորապէս եւրոպացիների ձեռքով, այն ևս չափազանց փոքր և դանդաղ քայլերով: